

תוכן העניינים

- 2 יהודה שנהב – זיגמונט באומן והמודרניות המאוחרת: הקדמה
- 1 מבוא: על קלות ונדילות
- 13 1. אמנציפציה
חופש – אליה וקוץ בה 14 התמורות המשתנות והמקורות של הביקורת 19
היחיד במאבק עם האזרח 26 מצוקת התאוריה הביקורתית בחברה של
אינדוידואלים 32 התאוריה הביקורתית – עיון מחודש 35 הביקורת
של פוליטיקת החיים 41
- 46 2. אינדוידואליות
קפיטליזם – כבוד וקל 47 יש לי רכב, אני נייד 51 הפסק לומר לי;
הראה לי! 55 כפייתיות שהפכה להתמכרות 63 גופו של הצרכן 67
עריכת קניות כטקס גירוש שדים 70 חופשי לקנות – או כך לפחות זה
נראה 72 מפולגים, אנחנו קונים 76
- 81 3. זמן/מרחב
כשזרים פוגשים זרים 84 מקומות מקיאי זרים, מקומות מנטרלי
זרים, מקומות שאינם מקומות, מרחבים ריקים 87 אל תדבר עם זרים
93 מודרניות וההיסטוריה של הזמן 98 ממודרניות כבדה למודרניות
קלה 101 הקלות המפתה של הקיום 106 חיים 'אינסטנט' 110
- 116 4. עבודה
קדמה ואמון בהיסטוריה 117 עלייתה ונפילתה של ה'עבודה' 125
מנישואים לחיים בצוותא 131 סטייה קלה: היסטוריה קצרה של הדחייה
לעתיד 138 קשרי אנוש בעולם נזיל 142 ההנצחה העצמית של חוסר
הביטחון 146
- 149 5. קהילה
שני פנים ללאומיות 153 אחדות – דרך דמיון או דרך שוני? 156
מחיר הביטחון 161 אחרי מדינת הלאום 163 מילוי החלל הריק 170
קהילות מלתחה 176
- 180 הרהורים בדיעבד על כתיבה; על כתיבת סוציולוגיה

זיגמונט באומן והמודרניות המאוחרת: הקדמה

יהודה שנהב

הספר המונח לפנינו, 'מודרניות נזילה', הוא הרביעי פרי עטו של זיגמונט באומן היוצא לאור בעברית, אחרי 'סוציולוגיה של יחסי אנוש',¹ 'סוציולוגיה של יום יום',² ו'גלובליזציה: ההיבט האנושי'.³ ספרו 'מודרניות והשוואה' (*Modernity and the Holocaust*, 1989) לא התפרסם במלואו אולם פרק ממנו תורגם לעברית והופיע בשנת 1996 בכתב העת 'תיאוריה וביקורת'.⁴ מודרניות נזילה הוא ביטוי מטפורי, אלטרנטיבי, למה שאחרים כינו 'המצב הפוסטמודרני', 'המודרניות השנייה' או 'המודרניות המאוחרת'.

הספר עוסק בקריסתו של הסדר הפוליטי המודרני ובשקיעתה של הפוליטיקה המעמדית באירופה, ומתאר במקומה את הקשרים החברתיים הנזילים והמקוטעים שהולידה האידאולוגיה הנאו-ליברלית החדשה. במיוחד מתעכב באומן על טשטוש האינטרס החברתי המשותף אל מול לחצים חסרי תקדים להפרטה כלכלית ותרכותית, העתקת הדגש מייצור לצריכה, וייצובו של היחיד (במקום החברה) כיחידה הבסיסית של הסדר הפוליטי. במילים אחרות, המודרניות הנזילה מציעה לחוליים חברתיים 'פתרונות ביוגרפיים' במקום פתרונות פוליטיים.

באומן הוא אחד הסוציולוגים המשפיעים היום במערב ובמזרח אירופה. כבר בשנת 1968, עת נאלץ לעזוב את פולין בשל הפלישה הרוסית לצ'כוסלובקיה, היה באומן סוציולוג בעל שם. בדרכו לאוניברסיטה של לידס באנגליה שבה פיתח רבים מן הרעיונות שלו בילה שנתיים (1969–1971) לא מוצלחות בישראל ולימד סוציולוגיה באוניברסיטאות תל אביב וחיפה. רעייתו סיפרה לימים שישאל

* פרופ' יהודה שנהב נמנה עם סגל החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת תל אביב. הוא גם עמית מחקר בכיר במכון ון ליר בירושלים ועורך את כתב העת 'תיאוריה וביקורת'.

1 זיגמונט באומן, סוציולוגיה של יחסי אנוש (תרגום יוסף רב), מרחביה: ספרית פועלים, 1962.

2 זיגמונט באומן, סוציולוגיה של יום יום (תרגום לוי אשד), מרחביה: ספרית פועלים, 1963.

3 זיגמונט באומן, גלובליזציה: ההיבט האנושי (תרגום גרשון חזנוב), תל אביב: הקיבוץ המאוחד, ספריית קו אדום, 2002. אני ממליץ על הקדמתו מאירת העיניים של אורי רם לספר זה: 'זיגמונט באומן: סוציולוג בין שני עולמות'.

4 זיגמונט באומן, 'מודרניות ושואה: על הרציונליות האינסטרומנטלית של מנגנון ההשמדה', תיאוריה וביקורת, 9, 1966, עמ' 125–146.

הייתה לאומנית מדי עבור באומן: 'הייתה זו ארץ רווית לאומנות, ואנו רק ברחנו הרחק מלאומנות [במזרח אירופה]. לא רצינו להפוך מקורבנות של לאומנות אחת לתוקפנים של לאומנות אחרת'.⁵

באומן הוא הוגה פורה בכל קנה מידה. הוא פרסם כשלושים ספרים, וכתיבתו שגשגה בעיקר לאחר פרישתו לגמלאות מאוניברסיטת לידס בשנת 1990. הוא כתב על מעמד הפועלים הבריטי, על הסוציולוגיה של חיי היום-יום, על סוציולוגיה ביקורתית, על תפקידם של אינטלקטואלים, על השואה ועל גלובליזציה. לפחות תשע מן הכותרות של ספריו נושאות את המילים 'מודרניות' או 'פוסטמודרניות'. חמש כותרות עוסקות בנוזלות החיים הפוסטמודרניים בצורה זו או אחרת: 'מודרניות נזילה' (Liquid Modernity, 2000), 'חיים נזילים' (Liquid Life, 2005), 'אהבה נזילה' (Liquid Love, 2003),⁶ 'פחד נזיל' (Liquid Fear, 2006) או 'זמנים נזילים' (Liquid Times, 2006). באומן אינו מקבל את האבחנה בין 'מודרניות' ו'פוסטמודרניות' כמשקפות שתי תקופות זמן מאובחנות, שכן הללו הם לטענתו שני צדדים של אותה מטבע. במקום זאת הוא משתמש באבחנה בין 'מודרניות מוצקה' ו'מודרניות נזילה' ובודק את יחסי הגומלין הדינמיים ביניהם. יתר על כן, באומן אינו מקבל את ההגדרה של פילוסופים רבים את הפוסטמודרניות כגישה רלטיוויסטית רדיקלית. הוא מגדיר את הפוסטמודרניות כמודרניות מפוכחת, מודרניות ללא אשליות. במילותיו שלו:

ניתן לחשוב על הפוסט-מודרניות כמודרניות המודעת לטבעה האמיתי – מודרניות למען עצמה. [...] את המצב הפוסט-מודרני ניתן לתאר לפיכך [...] כמודרניות המשוחררת מהתודעה הכוזבת שלה (לגבי עצמה) [...] [כלומר] מודרניות מינוס האשליות שלה.⁷

ברוח זו מתאר באומן בספרו 'מודרניות והשואה' את הרוע הנאצי לא כסטייה מן המודרניות ובוודאי לא כתהליך תרבות שלא הושלם, אלא דווקא כהיבט מובהק של המודרניות עצמה. הוא תיאר את פרויקט ההשמדה כניצול ושכלול של הישגי המודרניות ושל האתוס היצירתי שלה, בניגוד חריף לאלו שראו בה מעשה אי-רציונלי, או תוצר של אידאולוגיות קמאיות בלבד. אל לנו לפתור את מעשי הפשע הללו בהסברים קלים מדי כמו אנטישמיות וטירוף, אומר באומן. לפחות לא רק כך. בסופו של יום עלינו להסביר כיצד קורה שאנשים נורמלים ביצעו פשעים אכזריים נגד האנושות ונגד העם היהודי.

5 מצוטטת אצל: Madeleine Bunting, 'Passion and Pessimism', *The Guardian*, Saturday, April 5, 2003

6 הספר 'אהבה נזילה' עומד להופיע בתרגום עברי בהוצאת מאגנס.

7 אורי רם, לעיל הערה 3, עמ' 16–17.

אנו יכולים לזהות בטענתו זו את טביעת האצבעות של פרנץ נוימן (בספרו 'בהמות')⁸, של ראול הילברג (בספרו 'השמדת יהודי אירופה')⁹, של הורקהיימר ואדורנו (בספרם 'הדיאלקטיקה של הנאורות')¹⁰, של כריסטופר בראונינג (בספרו 'אנשים רגילים')¹¹ ושל חנה ארנדט (בספרה 'אייכמן בירושלים: דו"ח על הבנליות של הרוע')¹². למשל, חנה ארנדט ביקשה לאתגר את ניסיונותיו של התובע הכללי במשפט אייכמן, גדעון האוזנר, להוכיח שאייכמן הוא חיית אדם, אנטישמי, או שונא יהודים מובהק. אדם שהוציא את עצמו ממשפחת בני האדם והפך לחיית אדם תוך בגידה בערכי הנאורות. 'יש דברים שהם מחוץ לתחום האנושי', אומר האוזנר בכתב התביעה של מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן. ארנדט ביקשה להראות כי הדברים שבעטיים נאשם אייכמן אינם מחוץ לתחום האנושי ואינם מהווים בהכרח בגידה בערכי המודרניות. היא ביקשה לחלץ את הרוע, להציב אותו בתוך החברה הנורמלית ולא בפלנטה אחרת המתקיימת מחוץ לחברה. באומן מקדם טענה זו של ארנדט ומתמקד בחקר פעולתה של הבירוקרטיה המודרנית, כלוב הברזל של הרציונליות (האינסטרומנטלית) בלשונו של הסוציולוג מקס ובר, ההופכת את החיים החברתיים לתועלתנים ואדישים מבחינה מוסרית. האתוס המודרני, יחד עם הבירוקרטיה והטכנולוגיה כתוצרים שלו, דוחק בנו –

לראות בחברה מושא לניהול, או אוסף של 'בעיות' התובעות פתרון, או 'טבע' הדורש 'פיקוח', 'שליטה', 'שיפור', ו'תכנון מחדש' בתור יעד לגיטימי של 'הינדוס חברתי'.¹³

הרצח ההמוני של יהודי אירופה היה לכן מודרני במובהק. לא רק בבחינת הישג טכנולוגי אלא גם כהישג ארגוני ובירוקרטי חסר תקדים. המחלקה במפקדת האס.אס. שהייתה אחראית על ההשמדה נקראה באופן רשמי 'המחלקה למנהל וכלכלה', כמו זו הנמצאת במפעלים תעשייתיים רבים. באומן פורט לפרוטות את חלוקת העבודה, התרבות הארגונית, ההיררכיה הבירוקרטית, וחשובי העלות-תועלת שבאו לידי ביטוי ומימוש בדרך הפתלתלה לאושוויץ. הבירוקרטיה

- 8 בעברית: פרנץ נוימן, במלכות השטן (תרגום חיים גליקשטיין), מרחביה: ספריית פועלים, 1943.
- 9 הספר לא תורגם לעברית במלואו. ראו: ראול הילברג, 'הגדרה מתוקף צו', תיאוריה וביקורת, 2002, עמ' 35–46.
- 10 Horkheimer Max and Theodor Adorno, *Dialectic of Enlightenment*, New York: Continuum 1944/1994
- 11 כריסטופר בראונינג, אנשים רגילים (תרגום לי שיר), תל אביב: ידיעות אחרונות, ספרי חמד, 2004.
- 12 חנה ארנדט, אייכמן בירושלים: דו"ח על הבנליות של הרוע (תרגום אריה אוליאל), תל אביב: כבל, 2000.
- 13 באומן, לעיל הערה 4, עמ' 128.

משבשת את ההכרה, מחלקת משימות מורכבות למטרות ואמצעים, ומציבה את בני האדם כנמענים אדישים שלה. כפי שהילברג עצמו כותב:

רוב המשתתפים [ברצח עם] לא ירו על ילדים יהודים או הזרימו גז לתאי הגזים [...] רוב הבירוקרטים חיברו תזכירים, שרטטו תכניות, שוחחו בטלפון והשתתפו בכנסים. הם יכלו להשמיד עם שלם תוך כדי ישיבה מאחורי שולחן הכתיבה שלהם.¹⁴

עמדה זו, המפנה אצבע אל הרציונליות האינסטרומנטלית של הבירוקרטיה, אינה רק משחררת את המודרניות מן האשליות שלה ביחס לעצמה, אלא גם מצביעה על הפיצול הבלתי נתפס בין מודרניות ובין מוסר. באומן מבקש להחזיר את הסוציולוגיה אל המוסר ואת המוסר (ו'הפוליטי') אל הסוציולוגיה, ולראות בסוציולוגים לא מהנדסים ויועצים של סדר חברתי אלא בעיקר מבקרים מוסריים שלו.¹⁵

בספרו 'מודרניות ואמביוולנטיות' (*Modernity and Ambivalence*, 1991) מבקש באומן לפענח את הקוד המוסרי-סוציולוגי של המודרניות באמצעות מערכת המיונים שבבסיסה. כמו הרבה אחרים מגדיר באומן את נקודת האפס של המודרניות ב'לויטן' של תומס הובס.¹⁶ שם, ב'לויטן', נולד לראשונה ההיגיון של הסדר יחד עם המדינה הריבונית, ונולדה האבחנה המודרנית הבינארית בין שתי האופוזיציות באמצעותן מוגדרת המודרניות: 'סדר' ו'כאוס'. אין בכך כדי לומר שהעולם הקדם-הובסיאני היה נעדר סדר. נהפוך הוא. אולם סדר זה נעדר תודעה רפלקסיבית. מאז הובס, הפך 'הסדר' לאובייקט תרבותי של דעת ו'אי-הוודאות' לשד הבלתי רצוי של המודרניות. האמביוולנטיות, ההכלאות הבלתי-מתמיינות, כולן מקורות לא-יודאות, הפכו בתוך כך לפסולת של הסדר המודרני. אבל כמו הפרמקון אצל דרידה, שהיא בה בעת גם תרופה וגם רעל, יש קטגוריות שהן היברידיות, כאלה המשבשות אופוזיציות בינאריות. אתה חייב להיות 'נורמלי' או 'אבנורמלי' אבל לא משהו באמצע. אתה חייב להיות 'יהודי' או 'ערבי', אבל לא 'יהודי-ערבי'. בתקופות מסוימות היו היהודים הפסולת הבלתי-מתמיינת של אירופה, והיום ממלאים תפקיד זה המוסלמים.

14 שם, עמ' 132.

15 ראו בעניין זה מאמר הקדמה מאת אדריאנה קמפ, 'סוציולוגיה של המוסר או סוציולוגיה מוסרית? על מודרניות ושואה', תיאוריה וביקורת, 9, 1996, עמ' 121-124.

16 למשל, קרל שמיט חוזר אל הובס כדי להגדיר באמצעותו את נקודת האפס של התאולוגיה הפוליטית, המדינה והריבונות; ברונו לאטור חוזר אל הובס כדי להצביע על נקודת הפרדה בין חברה וטבע; או מישל פוקו חוזר אל הובס כדי לאתר את מקורותיו של שיח הזכויות שמסתיר את שיח המלחמה הגזעי או המעמדי.

בספרו 'חיים מבזבזים' (Wasted Lives, 2004) מתמקד באומן בשלוש אוכלוסיות בלתי-מתמיינות המהוות נפקדים-נוכחים של המודרנה, או בלשונו החריפה: 'פסולת אנושית'. העניינם, שהם הפסולת האנושית של פרויקט הקדמה והצמיחה הכלכלית, הפליטים, שהם הפסולת האנושית של הפוליטיקה הלאומית, ומהגרי העבודה, שהם הפסולת האנושית של הגלובליזציה.

זוכרים את תיאור העיר של איטלו קלוינו ב'הערים סמויות מן העין'?¹⁷ יום-יום נערמים מחוץ לגדרותיה של העיר הררי אשפה, פסולת שהיא תוצאה בלתי נמנעת של הסדר החברתי והכלכלי של המודרניות. האם 'המיותרים' הללו מושלכים לשם משום שהם זבל, או שמא הם זבל משום שהם מושלכים לשם? כאן נכנס באומן לדיון תרבותי-סוציולוגי מרתק בשאלה של פסולת, חריגות וגבולות. לפסולת אין תכונות מהותיות משל עצמה. פסולת היא מה שאינו מתמייין, מה שאינו נמצא במקומו, כפי שהסבירה לנו האנתרופולוגית הבריטית מרי דגלס.¹⁸ החריגים מתמיינים כפסולת, והפסולת נערמת כאוסף של חריגים: החריג של הכלכלה, החריג של הפוליטיקה, החריג של החברה. אנשי מחלקת התברואה, מפני האשפה, הם הסוכנים האמיתיים של המודרניות, אומר באומן. יום אחרי יום הם מאשררים את הגבול בין לכלוך וניקיון, בין רצוי ללא-רצוי, בין מקובל ודחוי, בין מה שנשאר בפנים ומה שנשאר בחוץ, בין נורמליות ובין פתולוגיה, בין בריאות לבין חולי. התוואי של הגבול נקבע כל פעם מחדש כאשר הפסולת נאספת, ותוואי זה קובע בתורו מהי פסולת.

הרעיון של 'מודרניות נזילה' מבוסס על הנגדה מטפורית בין מוצק לנוזל. הנוזל, בניגוד למוצק, אינו שומר על צורתו בקלות. למוצק יש ממד מרחבי והוא נשמר על פני זמן. לעומתו הנוזל משנה את צורתו בכל רגע ורגע ולכן הזמן משמש גורם מעצב של תכונותיו. המשחק הזה עם המרחב והזמן משקף, לדעת באומן, את ההבדל בין המודרניות המוצקה לבין המודרניות הנזילה. המודרניות הראשונה, המוצקה, מתחילה כאשר המרחב והזמן מתעצבים כקטגוריות עצמאיות ומתחילות להיפרד זו מזו בהדרגה. בעוד הזמן ממשיך להיות גורם מרכזי, משמעותו של המרחב הולכת וקטנה. אומר באומן: 'המצאת הטלפונים הסלולריים יכולה בהחלט לשמש "מהלומה אחרונה" לתלות במרחב. אפילו הגישה לשקע הטלפון אינה הכרחית עוד כדי לתת את ההוראה ולעקוב אחריה עד ביצועה' (עמ' 9).

דעיכת חשיבותו של המרחב ככזה פירושה גם אפשרות להיפטר מן ההיבטים המסורבלים והמטרידים של טכניקת הכוח הפנאופטיקנית (כאן מרפרר באומן לטענה של מישל פוקו על הפיקוח בבית הסוהר השקוף של בנתהם). הגורם

17 איטלו קלוינו, הערים הסמויות מן העין (תרגום גאיו שילוני), תל אביב: ספרית פועלים, 1984.

18 מרי דגלס, טוהר וסכנה: ניתוח של המושגים זיהום וטאבו (תרגום יעל סלע), תל אביב: רסלינג, 2004.

החשוב בבית הסוהר הזה הוא ההנחה שהממונים הם נפקדים-נוכחים, כלומר הם אמיתיים ונמצאים בקרבת מקום, או לפחות יכולים להיות שם כשצריך. במודרניות הנזילה, לעומת זאת, הממונים אינם נגישים, שכן הם גלובליים וניידים.

עידן המודרניות הנזילה משקף את 'קץ עידן המעורבות ההדדית', זו שהתקיימה בין כל הכוחות הגדולים של המודרניות המוצקה: בין מפקחים והנתונים לפיקוחם, בין הון ועבודה, בין מנהיגים ומונהגים. באומן מתאר את המעבר בין יחסי השליטה ההדוקים של המודרניות המוצקה אל יחסי השליטה/ההפקרה של המודרניות השנייה. טכניקת הכוח העיקרית היא מעתה התחמקות, השמטה, העלמה והפקרה. האליטה הגלובלית של זמננו יכולה לשלוט מבלי להכביד על עצמה במטלות ניהול, תיקון אורחות חיים, או מסעות צלב תרבותיים. אין זו יותר את המודרניות של הנרי פורד אשר הקים את עיר התאגיד (company town), צמצם את הפעילות האנושית למטלות קטנות ומסממות, ודאג להשגיח (באמצעות סוציולוגים מגויסים)¹⁹ על חייהם האישיים של עובדיו, מבחינת האח הגדול שאינו ישן לעולם.

אם בעבר נתפסה הניידות כאיום על הסדר המודרני הבורגני (ונוודים או צוענים כאויביו), המודרניות הנזילה משקפת סוג אחר של שליטה, הפעם זו של הניידים על הנייחים. שוב במילותיו של באומן: 'הרוב המיושב נשלט בידי אליטה נוודית ואקסטרטוריאלי' (עמ' 11). אפשר להשוות זאת לאתר של קרוונים, המאכלס אורחים הבאים והולכים. אין להם עניין רב בניהולו של האתר כל עוד הוקצתה להם חלקה מספיק גדולה להחנות את הקרוון, כל עוד יש להם שקעים חשמליים וברזים תקינים, וכל עוד בעלי הקרוונים האחרים אינם מפריעים את מנוחתם. ניתוח זה משמש נדבך נוסף לביקורתו על הגלובליזציה ועל האידיאולוגיה הנאו-ליברלית המספקת להון ולמדינה את הצידוק לפעולתם המפריטה את אזרחיה לדעת.

באומן ביקורתי מאוד כלפי ה(אי)מוסריות של הקפיטליזם הנאו-ליברלי ואינו מוצא בתרבותה ובפוליטיקה שלה פינה להתנחם בה. תיאוריו את מהלכיה הם קודרים, והוא מפקפק בעצם יכולתנו לאהוב, להיות חברים בקהילה, או לייצר הכרעות מוסריות בתנאים אלה. במודרניות נזילה הזהות שלנו אינה יציבה, והיא מייצרת חרדה וחוסר ביטחון קיומיים שלא היה להם תקדים דומה בעבר. את מה שבאומן אומר וכותב יש לקרוא לא רק מנקודת מבט אינטלקטואלית אלא גם בהקשר של הביקורת שלו על ה'ניו לייבור' (New Labour) של טוני בלייר והמצע התאורטי של 'הדרך השלישית', שאותה התווה הסוציולוג אנתוני גידנס. מצב המעמדות העניים הוא קטסטרופלי, אומר באומן בכאב. אני קורא תיאורים

19 הנרי פורד גייס כמאתיים וחמישים סוציולוגים ומינה אותם לשומרי המוסר של מפעליו. הללו גם גיבשו את הקריטריונים למתן תגמולים לעובדים המחויבים למפעלי פורד. לדין מפורט ראו: Yehouda Shenhav, *Manufacturing Rationality: The Engineering Foundations of the Managerial Revolution*. Oxford: Oxford University Press 1999

מבהילים של הגטו האמריקני בתוככי הערים הגדולות. אלו הפכו מזבלות לאנשים לא רצויים (שלא לומר: מיותרים) וחממות של שנהא. במכונת הדוהרת קדימה של הקדמה אין מקום ל'חריגים' של הסדר החדש: לזקנים, לפליטים, לעניים, לילדים בסיכון, למהגרי עבודה, לשבויי מלחמה, לנכים, לאסירים, או למחוסרי דיור.

המעבר מן המודרניות המוצקה למודרניות הנזילה מקבל ביטוי גם בתנועה שעשתה התאוריה הביקורתית במהלך המאה העשרים. התאוריה הביקורתית הקלסית, החל ממרקס ועד אסכולת פרנקפורט בשנות העשרה של אותה מאה, עסקה באיתור מנגנונים של פיקוח ושליטה בחברה שנתפסה כעמוסה בנטיות טוטליטריות. מאפייניה של התאוריה הביקורתית תאמו את מאפייניה של המודרניות המוצקה, זו שעסקה בסדר, זו שאוימה על ידי אי-סדר ואי-ודאות. הייתה זו המודרניות של הטיילוריות והפורדיזם בארצות הברית, המודרניות של הפשיזם באירופה, או של הגולגים הסובייטיים. בין פרדיגמות היסוד שלה ניתן למצוא את כלוב הברזל של ובר, את הדיסטופיה הסטליניסטית אצל אורול ב-1984, את הדיאלקטיקה של הנאורות של הורקהיימר ואדורנו ואחר כך את הפנאופטיקון של פוקו. התאוריה הביקורתית הייתה מאורגנת בתפיסות אלה סביב התכלית של האמנציפציה: השחרור מכבלים. אלא שעם התנועה של המודרניות ממצבה המוצק אל הנזיל מתארגנת התאוריה הביקורתית סביב מושא דעת חדש: הפקרה.²⁰ עתה מה שחשוב הוא לא רק שחרור מכבלי השליטה אלא גם המאבק נגד ההפקרה של השלטון. אפשר לדמות תנועה זו כזוהי לתנועה שבין 'המשפט' ל'הטירה', שני ספריו הגדולים של קפקא. ב'המשפט' רודף השלטון אחר האזרח יוסף ק. וממרר את חייו. ב'הטירה', לעומת זאת, מתדפק האזרח ק. על דלתות השלטון אולם אינו מצליח למצוא נקודות כניסה אליו.

אולם יחסי הפקרה אינם מייתרים את מוקדי הכוח השלטוניים. להפך: הפקרה גם היא סוג של נמענות, צורה של נתינות. נסיגת המדינה מן האחזיות החברתית שלה כלפי האזרחים (למשל מן הזכות לבריאות, הזכות לדיור, או הזכות לתעסוקה) אינה מבטאת חולשה של השלטון אלא להפך: אסטרטגיה כוחנית של הממשל כלפי אזרחיה. גם הפקרת המדינה את אזרחיה במלחמת לבנון השנייה (מה שמכונה: הפקרת העורף) אינה מצביעה על היעדר שלטון. זוהי עמדה מובהקת של המדינה בעידן הנאו-ליברלי. באומן מבקר באופן דומה את התכנית המכונה אצלנו תכנית ויסקונסין, או 'מהלב' (From Welfare to Workfare), שנדדה מארצות הברית ואירופה לישראל. תכנית זו, המכוונת לעודד תעסוקה, אינה מבוססת על הנחות יסוד מוסריות אלא על חישובים אקטואריים

של עלות-תועלת ושל הפקרה ההופכים את בני האדם למיותרים, ושכמסגרתם הופכים הזכיינים הפרטיים למתעשרים חדשים.²¹

אפשר להתווכח עד כמה תואמת תפיסתו של באומן את מה שקורה בישראל, חברה שיש לה אידאולוגיה לאומית (שלא לומר לאומנית) מודרנית מוצקה. אפשר לתהות גם עד כמה הגלובליזציה והאידאולוגיה הנאו-ליברלית שפושה בחברה בישראל באופן מואץ מאז שנות השמונים אכן חותרת תחת המדינה החזקה, תוך שהיא מפריטה את כל פעולותיה, לרבות אלה הפוליטיות. אפשר גם לשאול עד כמה ההבחנה בין מודרניות מוצקה ומודרניות נזילה מקדמת אותנו יותר מן ההבחנה המסורתית בין 'מודרניות' ו'פוסטמודרניות'. אולם אין ספק שספר זה פותח צוהר חשוב מרתק אל שינוי גלובלי מבהיל. הוא גם חסר פשרות בתזכורת שהוא מעמיד בפני אינטלקטואלים, במיוחד סוציולוגים, בדבר מהות תפקידם החברתי.

בעולם שבו סוציולוגים, כמו טכנוקרטים רבים אחרים, רואים עצמם כסדרנים, מהנדסים ומאבטחים של הסדר החברתי – אלו העוסקים למשל בעריכת סקרים, במדידת מצבי רוח לאומיים, בקבוצות מיקוד לחברות פרסום, או בייעוץ ארגוני למשרדי הממשלה – מחפש באומן את הסוציולוג המוסרי והפוליטי. סוציולוג שאינו מסתובב במסדרונות הכוח, זה שמבקר את המלחמה כלא-מוסרית, זה שאינו נדבק בהתלהמות הלאומנית הפושה במקומותיו, מבקר את התפרקות מדינת הרווחה, את שנאת הזרים, ואת האינסטרומנטליזציה של השיח החברתי, שיח המנותק משאלות ערכיות ומוסריות ומנסח את היחסים החברתיים במונחים של עלות-תועלת.

מבוא

על קלות ונזילות

הפרעה, קיטוע והפתעה הם התנאים הרגילים שאנו חיים בהם. תנאים אלה אפילו הפכו לצורך ממשי של בני אדם רבים, שרוחם אינה ניזונה עוד [...] אלא משינויים פתאומיים ומגירויים מתחדשים ללא הרף [...] איננו יכולים עוד לשאת כל דבר מתמשך או מאריך ימים. איננו יודעים כיצד למנוע שעמום.

הכול מצטמצם אפוא בשאלה: כיצד תוכל הרוח האנושית להשתלט על מה שהיא עצמה יצרה?

פול ולרי

'נזילות' היא תכונה של נוזלים וגזים. הגורם המבדיל אותם ממוצקים, כמו שמלמדת אותנו אנציקלופדיה בריטניקה, הוא שבהיותם במצב מנוחה הם אינם יכולים לעמוד בפני כוח חותך או מביקע. משום כך, כשמופעל עליהם כוח כזה צורתם עוברת שינוי מתמשך.

שינוי מתמשך ובלתי הפיך זה במצבו של חלק אחד מהחומר ביחס לחלק אחר ממנו, המתקיים תחת לחץ, יוצר זרימה – תכונה האופיינית לנוזלים. לעומת זאת, כוח מתמשך המופעל על מוצק אינו יוצר זרימה גם אם הוא מעוות או מכופף אותו, והמוצק יכול לשוב לצורתו המקורית.

הנוזלים חבים את תכונתם המופלאה הזאת לעובדה ש'המולקולות שלהם נשמרות במערך סדור רק על פני מספר מועט של קטרים מולקולריים', בעוד ש'המגוון הרחב של התנהגות הנצפית במוצקים הוא תוצאה ישירה של אופי החיבור המלכד את האטומים של המוצק ושל ארגון המבנים של האטומים'. 'לכידות' היא מונח המציין את יציבותם של מוצקים – ההתנגדות שהם מפעילים 'כנגד היפרדותם של האטומים'.

עד כאן אנציקלופדיה בריטניקה במה שנשמע כניסיון להשתמש במושג 'נזילות' כמטפורה המובילה לשלב הנוכחי של העידן המודרני.

אפשר לסכם במילים פשוטות את כל האפיונים האלה בכך שנוזלים, בניגוד למוצקים, אינם שומרים על צורתם בקלות. אפשר לומר שאין להם יכולת לקבץ את המרחב או לשלוט בזמן. אם למוצקים יש ממדים מרחביים ברורים, והם מנטרלים את השפעתו של הזמן ובכך הם מצמצמים את משמעותו (מתנגדים למהלכו או הופכים אותו לבלתי רלוונטי), הרי שנוזלים אינם לובשים שום צורה לאורך זמן, ומוכנים (ואף מועדים) לשנותה בכל רגע. מכאן שמבחינת הנוזל מהלך הזמן קובע יותר מן החלל שבמקרה הוא תופס. את החלל הזה הוא ממלא בסופו של דבר רק 'לפי שעה'. אפשר לומר שבמובן הזה מוצקים מבטלים את הזמן. מבחינתו של הנוזל, לעומת זאת, הזמן הוא הגורם הקובע. כשמתארים מוצק אפשר להתעלם מגורם הזמן. לעומת זאת, כשמתארים נוזל התעלמות מגורם הזמן היא טעות חמורה. כל תיאור של נוזל הוא כמו תצלום של רגע בזמן, שלשם התמצאות מצוינים בו התאריך והשעה.

נוזלים נעים בקלות ממקום למקום. הם 'זורמים', 'נשפכים', 'ניתזים', 'גולשים', 'דולפים', 'מציפים', 'מרססים', 'מחלחלים', 'זולגים', 'זבים', 'שותתים'. שלא כמו מוצקים, לא קל לעצור אותם – הם עוקפים מכשולים מסוימים, ממיסים חלק מהם, נספגים בהם, או חורצים בהם את דרכם. נוזלים יוצאים ממפגשם עם מוצקים ללא פגע, ואילו המוצקים שהם פוגשים, אם הם נותרים מוצקים, עוברים שינוי – הם נרטבים או סופגים לחות. ניידותם הראויה לציון של הנוזלים היא הקושרת אותם אסוציאטיבית לרעיון ה'קלות'. יש נוזלים שהמסה שלהם כבדה יותר ממסה של מוצקים רבים, ועם זאת הם נתפסים בעינינו כאילו היו קלים יותר, פחות 'בעלי משקל' מכל מוצק. אנחנו מקשרים 'קלות' או 'היעדר משקל' עם ניידות וחוסר קביעות, כי ידוע לנו מניסיונו שכל שהמשקל שאנו נושאים קל יותר אנו נעים ביתר קלות ומהירות.

יש לא מעט סיבות לראות ב'נזילות' מטפורה הולמת לאופיו של השלב הנוכחי, החדשני במובנים רבים, בתולדות המודרניות.

אני מודע היטב לכך שקביעה כזאת עשויה לגרום לכל מי שמצוי ב'שיח המודרניות' ובאוצר המילים הנהוג לתיאור ההיסטוריה המודרנית להרמת גבה. האם המודרניות לא הייתה מתחילתה תהליך של 'נזילות' הולכת וגוברת? האם 'המסת המוצקים' לא הייתה עניינה המרכזי וההישג העיקרי שלה? במילים אחרות, האם המודרניות לא הייתה 'נזילה' מראשיתה?

הסתייגות זו, והסתייגויות אחרות הדומות לה, מוצדקות בהחלט ונראות תקפות במיוחד כשאנחנו חושבים על כך שהביטוי 'המסת המוצקים' התייחס בשעתו, כשמחברי 'המניפסט הקומוניסטי' טבעו אותו לפני יותר ממאה וחמישים שנה, לטיפול שהעניקה הרוח המודרנית העולצת והבטוחה בעצמה לחברה שלטעמה קפאה על שמריה והתנגדה בתוקף לשינויה ולעיצובה בהתאם לשאיפותיה של רוח המודרניות. אם אמנם אותה 'רוח' הייתה 'מודרנית', הרי זה משום שגמרה אומר לשחרר את המציאות מסרח העודף של ההיסטוריה שלה, ואפשר היה לעשות זאת רק באמצעות המסת המוצקים (שפירושה, מעצם הגדרתה, המסת כל מה שמתמיד

לאורך זמן, מתעלם מחליפותיו או חסין בפני מהלכו). רוח זו כיוונה ל'חילון הקודש': נישול העבר ממעמדו – בראש ובראשונה כל מה שנקשר ל'מסורת', דהיינו, שיירי העבר ומשקעיו בהווה. בתוך כך היא קראה לניפוץ השריון שחושל מאמונות ונאמנויות שאפשרו למוצקים להתנגד להפיכתם לנוזלים.

יש לזכור עם זאת, שכל זה נעשה לא על מנת להיפטר מן המוצקים אחת ולתמיד ולעשות את העולם החדש והאמיץ חופשי מהם לעד, אלא כדי לפנות את השטח למוצקים חדשים ומשופרים; להחליף את המערך הישן של מוצקים חסרים ופגומים במערך אחר, משופר הרבה יותר, רצוי מושלם, ומשום כך לא נתון עוד לשינויים. כשקוראים את 'המשטר שהיה והמהפכה' מאת אלכסיס דה טוקוויל,¹ מתעוררת תהייה אם אותם 'מוצקים שקיימים מקדמת דנא' היו נושא לתיעוב ולגינוי וסומנו כמועמדים להמסה משום שהיו חלודים, עבשים, מתפוררים ולא מהימנים כלל ועיקר. הזמנים המודרניים פגשו את המוצקים הקדם-מודרניים כשהם במצב מתקדם למדי של התפרקות. אחד המניעים החזקים ביותר לדחף להתיכם ולהמיסם היה הרצון לגלות או להמציא מוצקים שמוצקותם שרירה וקיימת, לשם שינוי, מוצקות שאפשר לסמוך עליה ולבנות עליה, כזאת שתעשה את העולם צפוי ומשום כך נתון להפעלה.

המוצקים הראשונים שעברו תהליך של המסה, והדברים המקודשים הראשונים שעברו חילון, היו נאמנויות מסורתיות, זכויות וחובות מקובלות שכבלו ידיים ורגליים, עיכבו מהלכים והגבילו יוזמות. על מנת לגשת ברצינות למלאכת בנייתו של סדר חדש, מוצק באמת, מן ההכרח היה להיפטר מן הזכורית של הסדר הקודם שהכבידה על הבנאים. 'המסת המוצקים' פירושה היה, בראש ובראשונה, השלת המחויבויות ה'בלתי רלוונטיות' שעמדו בדרכו של ניתוח רציונלי. כמו שניסח זאת מקס ובר: שחרור יוזמות עסקיות מכבלי החובות של הבית והמשפחה ומן הרקמה הדחוסה של מחויבויות אתיות. או, כמו שתומס קרלייל היה מגדיר זאת: ניפוי שמשאייר רק את 'קשר המזומנים' ('cash nexus') מתוך הקשרים הרבים שביסוד ההדדיות האנושית והאחריות ההדדית. בדומה לכך, 'המסת המוצקים' הותירה את הרשת המורכבת של קשרים חברתיים מנותקים זה מזה – עירומה, חסרת הגנה, לא חמושה, חשופה, חסרת יכולת להתנגד לכללי פעולה ולכללי רציונליות המעוגנים בגישה עסקית, לא כל שכן להתחרות בהם באפקטיביות.

תפנית הרת גורל זו הותירה שטח חשוף לפלישה ולהשתלטות של רציונליות אינסטרומנטלית (כך כינה זאת ובר), או למימוש תפקידה המכריע של הכלכלה (בניסוחו של קרל מרקס): ה'ביסוס' של החיים החברתיים העניק לכל תחומי החיים האחרים מעמד של 'בניין על' – כלומר, מוצר של ה'ביסוס' שנועד לשרת את התנהלותו החלקה והמתמשכת. המסת המוצקים הובילה להפרדה גוברת והולכת

1 Alexis de Tocqueville, *L'ancien régime et la Révolution*, 1856. עברית: אלכסיס דה טוקוויל, 'המשטר שהיה והמהפכה' (תרגמה והוסיפה הערות עדה צמח), ירושלים: מוסד ביאליק, 1951.

של הכלכלה מזיקותיה המסורתיות הפוליטיות, האתיות והתרבותיות. היא יצרה סדר חדש שהוגדר בעיקרו במונחים כלכליים. סדר חדש זה אמור היה להיות 'מוצק' יותר מהסדרים שהחליף, שכן בניגוד להם הוא היה חסין בפני האתגר של פעולה לא-כלכלית. מרבית המנופים הפוליטיים או המוסריים שהיו יכולים להסיט את הסדר החדש או לשנותו נגדעו או נעשו נמוכים מדי, חלשים או בלתי מותאמים לתפקידם. אין פירוש הדבר שהסדר הכלכלי, מרגע שהתבסס, היה בו כדי ליישב, לחנך מחדש ולסגל לדרכיו את מותר החיים החברתיים; הסדר הזה החל לשלוט על מכלול החיים האנושיים מפני שכל דבר אחר שהיה עשוי לקרות בהם נעשה לא-רלוונטי ולא-יעיל בכל האמור להחזרה המתמשכת והבלתי נלאית של אותו סדר כלכלי.

קלאוס אופה, במאמרו 'האוטופיה של אפס האפשרות',² תיאר היטב את השלב הזה של המודרניות: חברות 'מורכבות נעשו נוקשות במידה כזאת, שעצם הניסיון לבחון את ה"סדר" שלהן באופן נורמטיבי או לחדשו, כלומר, לבחון את מהות התיאום בין התהליכים המתרחשים בהן, נמנע למעשה מחוסר תועלת מעשית, ומכאן אי-כשירותן הבסיסית'. גם אם תת-המערכות של אותו סדר – כל אחת בנפרד או בקבוצות – עשויות להיות חופשיות ונתונות לשינוי, הדרך שבה הן שלובות זו בזו 'נוקשה', סופנית ומנותקת מכל חופש בחירה'. סדר הדברים הכולל אינו פתוח לאפשרויות בחירה. אין זה ברור כלל מה היו יכולות להיות אותן אפשרויות, ועוד פחות מכך – כיצד יכולה הייתה להתגשם אפשרות הניתנת לכאורה למימוש במקרה הבלתי סביר של חברה המסוגלת להגות אותה ולעכלה. בין הסדר הכולל ובין כל אחד מן הכלים, הזרועות והאסטרטגיות של פעולה מכוונת יש פער – תהום המתרחבת בהתמדה ללא גשר נראה באופק.

בניגוד לכל התרחישים הדיסטופיים (Dystopia), התוצא הזה לא הושג באמצעות משטר רודני, אכיפה, דיכוי או שעבוד; גם לא באמצעות 'התבססות' של 'מערכת' במרחב הפרטי. נהפוך הוא: המצב הנוכחי נולד מתוך התכה רדיקלית של האזיקים והשלשלאות שנחשדו, בצדק או בטעות, כמגבילים את החופש האינדיווידואלי לבחור ולפעול. הסדר הנוקשה הוא התוצר והמשקע של החופש שבידי הסוכנים האנושיים. הנוקשות היא התוצר המקיף של 'שחרור הבלמים': של הפשרת כללים ותקנות, ליברליזציה, הגמשה, הגברת הנזילות, שחרור הרסן מן השווקים הפיננסיים, משוקי הנדל"ן ומשוק העבודה, הקלת נטל המס, וכן הלאה (כמו שציין קלאוס אופה ב'קשירה, כבלים, מעצורים',³ או (כפי שהגדיר זאת ריצ'רד סנט בספרו 'בשר ואבן')⁴ של הטכניקות של 'מהירות, מילוט,

2 Claus Offe, 'The Utopia of the Zero Option' *Praxis International* 1987 אור ב-1987

3 Claus Offe, *Binding, Shackles, Brakes*, 1987

4 Richard Sennett, *Flesh and Stone: The Body and the City in Western Civilization*, New York: Norton & Company, 1994

סבילות'. במילים אחרות, טכניקות המאפשרות קיומה של המערכת ומשחררות את סוכניה מכבליהם באופן שיוכלו לעקוף אלה את אלה במקום להיפגש. אם אמנם עבר זמנן של מהפכות מערכתיות, הרי זה משום שבמקומות שבהם ממוקמות עמדות הבקרה של המערכת אין בניינים שמהפכנים יכולים להסתער עליהם ולכבוש אותם, וגם משום שקשה מאוד, למעשה בלתי אפשרי, לדמיין מה היו המנצחים, מרגע שחדרו לבניינים (אילו מצאו אותם), יכולים לעשות כדי להפוך את הקערה על פיה ולמגר את המצוקה שדחפה אותם למרוד. אין מקום להשתומם או לתמוה על חסרונם של מהפכנים בכוח ובפועל, אנשים שייתנו ביטוי למשאלה לשנות את מצבם האישי כחלק ממאמץ לשנות את הסדר החברתי.

המשימה של בניית סדר חדש וטוב יותר שיחליף את הסדר הישן והפגום אינה עומדת כעת על סדר היום – לפחות לא באותו תחום שפעולה פוליטית אמורה להתקיים בו. סממן הקבע של המודרניות, 'המסת המוצקים', קיבל אפוא משמעות חדשה, ומעל לכול – הופנה לעבר מטרה חדשה, שאחת התוצאות הראשוניות שלה היא פירוק הכוחות שהיו יכולים להשאיר את שאלת הסדר והשיטה על סדר היום הפוליטי. המוצקים שהגיעה שעתם להיזרק אל כור ההיתוך ואשר מצויים עתה, בתקופת המודרניות הנזילה, בתהליך של התכה כיום, הם הקשרים המשלבים בחירות יחידניות בפעולות ובמיזמים קולקטיביים, היינו, דפוסי התקשורת והתיאום בין גישות חיים אינדיווידואליות מצד אחד לפעולות פוליטיות של קיבוצים אנושיים מן הצד השני.

אולריך זֶק* מי שטבע את המונח 'מודרניות שנייה' לציון השלב המאופיין במודרניות 'המכוונת כלפי עצמה' (תקופת ה'מודרניזציה של המודרניות' כביכול), מדבר בריאיון שנתן לג'ונתן רתרפורד ב-3 בפברואר 1999, על 'קטגוריות זומביות', ו'מוסדות זומביים', שהם 'מתים ועדיין חיים'. הוא מונה את המשפחה, המעמד החברתי והשכונה כדוגמאות בולטות לאותה תופעה חדשה. למשל המשפחה:

שאל את עצמך מהי בעצם משפחה בימינו? מה המשמעות שלה? כמובן שישנם הילדים שלך, הילדים שלי, הילדים שלנו. אך גם הורות – לב חיי המשפחה – מתחילה להתפורר בשל התרבות מקרי הגירושין [...] ראה לדוגמה את הדרך שבה סבים וסבתות מתרבים על ידי גירושין ונישואין מחדש [...] הם נכללים [במשפחה] ומודרים [ממנה] מבלי שמתאפשר להם להשתתף בהחלטות של בניהם ובנותיהם. הנכדים בוחרים באופן אינדיווידואלי את הסבים והסבתות המועדפים עליהם, ולמעשה הם אלה המעניקים משמעות למושגים 'סבא' ו'סבתא'.**

* אולריך זֶק, סוציולוג גרמני העוסק בחקר המודרניות. ספרו 'עולם חדש יפה, מודל של חברה אזרחית' (נוסח עברי חנה שורץ-איזלר ושלומית אביאסף) הופיע בהוצאת הקיבוץ המאוחד, 2002. ההערות המצוינות בכוכבית הן של המערכת.

** לתרגום הריאיון המלא שערך רתרפורד (Rutherford) עם זֶק ראו: תיאוריה וביקורת, 16, אביב 2000, עמ' 249–262.

אפשר לומר שהתהליך שאנו עדים לו כעת הוא חלוקה והקצאה מחודשת של 'כוחות ההיתוך' של המודרניות. הם השפיעו בתחילה על המוסדות הקיימים, על המסגרות שתחמו את הבחירות שאפשר לפעול בתחומן, כמו נחלות העוברות בירושה המוקצות לפי ייחוס, שאין בהן מקום לעתירה ולערעור. תצורות ומתכונות של דפוסי תלות ושל קשרי גומלין הושלכו כולן לכור ההיתוך כדי שיעוצבו מחדש. זה היה השלב של 'שבירת התבנית' בתולדות המודרניות המהפכנית, הפורצת גבולות, המפרקת כול. לאינדיוידואלים, לעומת זאת, אפשר היה לסלוח על שלא הבחינו בנעשה; הם עמדו מול דפוסים ומבנים שאף כי היו 'חדשים ומשופרים', היו נוקשים ואינם ניתנים לשליטה, כמו תמיד.

אכן, שום תבנית לא נשברה בלי שהוחלפה באחרת. אנשים השתחררו מכלוביהם הישנים רק כדי לספוג תוכחה וביקורת אם לא מיקמו את עצמם מחדש, במאמצים מסורים ומתמשכים כל חייהם, בגומחות מוכנות מראש של הסדר החדש: במעמדות החברתיים, המסגרות שהקיפו (כמו הנחלות שנעלמו זה מכבר) את מכלול אורחות החיים ואפשרויותיהם והגדירו את טווח המיזמים המציאותיים ואת אסטרטגיות החיים האפשריות. המשימה שעמדה בפני אינדיוידואלים חופשיים הייתה להשתמש בחופש החדש שלהם כדי למצוא את הגומחה המתאימה ולהתמקם בה באמצעות קונפורמיות לסדר החדש, שמשמעה ציות נאמן לכללי ההתנהגות המזוהים כנכונים וכראויים לאותה גומחה.

כיום מורגש מחסור הולך וגובר בדפוסים, בנורמות ובכללים שאנשים יכולים לנהוג לפיהם, לבחור בהם כנקודות הכוונה יציבות, ולתת להם להנחותם בנתיבי חייהם. אין פירוש הדבר שמה שמנחה כיום את בני האדם הוא אך ורק דמיונם והכרתם העצמית, ושהם חופשיים לגבש את דרך חייהם מן היסוד וכרצונם, או שאינם תלויים עוד בחברה לצורך השגת חומרי הבנייה ותכניות הביצוע. משמעות הדבר היא שאנו נעים כיום מעידן של 'קבוצות התייחסות' הקבועות מראש לתקופה של 'השוואה אוניברסלית' ('universal comparison'), שבה היעד של מאמצי הבנייה העצמית של הפרט אינו מוגדר כמשהו אנדמי שאין לו מזור, הוא אינו ניתן מראש, והוא נוטה לעבור שינויים עמוקים לאינספור לפני שהללו יגיעו ליעד האמיתי היחיד שלהם: דהיינו, לסוף חייו של הפרט.

בימים אלה, תצורות ודפוסים אינם 'מוצעים'; הם אינם 'מובנים מאליהם'; הם פשוט רבים מדי, מתנגשים אלה באלה וסותרים אלה את אלה, באופן שכל אחד מהם איבד חלק נכבד מכוחות הכפייה, האכיפה וההגבלה שלו. נוסף על כך הם שינו את טבעם, ובהתאם לכך הם סווגו מחדש כפריטים ברשימת מטלות פרטיות. במקום שיקדמו למסלול החיים ויגדירו את נתיבו העתידי, הם עוקבים אחריו (ונובעים ממנו) ואמורים להתעצב ולחזור ולהתעצב עם כל עיקול ותפנית שלו. כוחות ההתכה עברו מן 'המערכת' אל 'החברה', מ'פוליטיקה' ל'פוליטיקת חיים' ('life-politics') – או ירדו מרמת המקרו לרמת המיקרו של הקיום החברתי.

המודרניות שלנו, כתוצאה מכל אלה, היא גרסה פרטית, אינדיוידואלית, של מודרניות; אנו עצמנו נושאים בנטל של גיבוש דפוסים, האחריות לכישלון נופלת

בעיקר על כתפיו של כל הפרט. עתה הגיע תורם של דפוסי התלות וקשרי הגומלין לעבור תהליך של היתוך והמסה. הם נתונים עכשיו ללישה ולעיצוב במידה שדורות קודמים לא חוו ולא העלו כלל בדעתם. אולם ככל הנוזלים, אין הם שומרים על צורתם לאורך ימים. עיצובם מחדש קל יותר מאשר שמירה על מתכונתם הקיימת. מוצקים נוצקים בתבניתם אחת ולתמיד. שמירה על נוזלים בצורתם הקיימת מחייבת תשומת לב מרובה, ערנות מתמדת ומאמץ בלתי פוסק – וגם אז, הצלחת המאמץ רחוקה מלהיות מובטחת.

לא יהיה זה נכון להכחיש או אפילו להמעיט מערכו של השינוי העמוק שחוללה הופעת המודרניות הנוזילה במצב האנושי. הריחוק וחוסר הנגישות של מבנה שיטתי, יחד עם המצב הנוזל, הבלתי מובנה, של מערך החיים המידי, משנים את המצב הזה באורח רדיקלי, וקוראים לחשיבה מחודשת על מושגים ישנים שעיצבוהו והגדירו אותו. כמו זומבים, מושגים כאלה הם היום מתים וחיים בעת ובעונה אחת. השאלה המעשית היא אם תחייתם, גם אם בצורה חדשה או בגלגול מחודש, אפשרית, ואם לא – כיצד לארגן את סילוקם מן השטח ואת קבורתם היעילה.

הספר מוקדש לשאלה הזאת. חמישה ממושגי היסוד שסביבם מתנהלים הנרטיבים האורתודוקסיים של המצב האנושי נבחרו להתבוננות ולחקירה: אמנציפציה, אינדיווידואליות, זמן/מרחב, עבודה וקהילה. התגלמויות עוקבות של משמעותיותהם ויישומיהם המעשיים נחקרו (אם כי באופן מקוטע וראשוני) בתקווה 'לא לשפוך את התינוק עם המים'.

מודרניות משמעה דברים רבים, ואפשר לעקוב אחר הופעתה והתקדמותה באמצעות סמנים רבים ומגוונים. אך אחד הסממנים של החיים המודרניים ומערכת המודרני בולט מכולם, אולי כאותו 'הבדל העושה את ההבדל', תכונה מכרעת שכל שאר התכונות נובעות ממנה, והוא הקשר המשתנה שבין מרחב לזמן.

המודרניות מתחילה כשהמרחב והזמן מופרדים מפעילות החיים וזה מזה, וכך ניתן לעיין בהם כקטגוריות מובחנות ובלתי תלויות זו בזו של אסטרגיה ופעולה; הם חדלים להיות, כמו שהיו במשך מאות שנים עד התקופה המודרנית, היבטים שלובים, ומשום כך בקושי מובחנים, של חוויית החיים, הכרוכים זה בזה בזיקה הדדית יציבה ובלתי פגיעה לכאורה. במודרניות, לזמן יש היסטוריה. יש לו היסטוריה בגלל 'כושר הנשיאה' שלו המתפשט בהתמדה – התארכות רצופות המרחב שיחידות זמן מרשות להן 'לעבור', 'לחצות', 'לכסות' – או לכבוש. הזמן יוצר היסטוריה ברגע שמהירות התנועה במרחב (שלא כמו המרחב הבלתי גמיש מיסודו, שאי-אפשר למתוח אותו או לכווצו) נעשית עניין של יצירתיות, דמיון ותושייה אנושיים.

עצם רעיון המהירות בהתייחסו לזיקה בין זמן למרחב (ובאופן בולט יותר רעיון ההאצה) כולל בתוכו את כושר השתנותו, והוא היה חסר משמעות לחלוטין אלמלא

היה פתוח לשינויים; אילו היה תכונה של מציאות בלתי אנושית וקדם-אנושית ולא תוצאה של כושר המצאה והחלטה אנושית; אלמלא הרחיק מעבר לטווח הצר של מגבלות התנועה של גופים קדם-מודרניים ואמצעי ניידות טבעיים: רגליהם של בני אדם או רגלי סוסים. מאותו רגע שבו המרחק שנחצה ביחידת זמן נעשה תלוי-טכנולוגיה – היינו, אמצעי תחבורה מלאכותיים – אפשר היה לחרוג מכל הגבולות הקיימים של מהירות התנועה שעברו בירושה מדורות קודמים. מאותו רגע, רק השמים (או, כפי שהתברר בהמשך, מהירות האור) היו הגבול, והמודרניות הפכה למאמץ מתמשך, מואץ, שאי-אפשר לעצרו, להגיע עדיהם. הודות לגמישות ולכושר ההתפשטות שסיגלה לעצמה, הפכה התקופה המודרנית בראש ובראשונה לנשק בכיבוש המרחב. במאבק המודרני בין זמן למרחב היה המרחב הצד המוצק, חסר המבע, הדומם והנייח, המסוגל לנהל מלחמה הגנתית בלבד, מלחמת חפירות – בהיותו מכשול להתקדמות הבלתי אחידה של הזמן. הזמן היה הצד הפעיל והדינמי במאבק, הצד שנמצא תמיד במתקפה: הכוח הפולש, הכובש והמתנחל. מהירות התנועה והגישה לאמצעי ניידות מהירים יותר עלתה בהתמדה בזמנים המודרניים, עד שהגיעה לעמדת הכלי העיקרי להשגת כוח ושליטה.

מישל פוקו השתמש במבנה הפנאופטיקון (Panopticon, בית הכלא העגול) של ג'רמי בנתהם (Bentham) כמטפורת-על לכוח המודרני. בכלא העגול היו האסירים כבולים למקומם ומנועים מכל תנועה, סגורים בתאים עבי כתלים, דחוסים ושמורים היטב, ורתוקים למיטותיהם, לתאיהם או לדרגשי עבודתם. הם לא יכלו לנוע והיו תחת מעקב תדיר. היה עליהם להיצמד תמיד למקומות שהוקצו להם, כי הם לא ידעו, ולא הייתה להם דרך לדעת, היכן סוהריהם – החופשיים לנוע כרצונם – נמצאים בכל רגע. הניידות וקלות התנועה של המפקחים הייתה ערוכה לשליטתם. המקובעות המרחבית של האסירים הייתה הכבל המאובטח והקשה ביותר לניתוק או לשחרור מכל הכבלים והאילוצים של מוגבלותם. שליטה בזמן הייתה סוד כוחם של מנהלי הכלא, והאסטרטגיה המרכזית בהפעלת כוחם הייתה קיבוע הכפופים להם במרחב באמצעות שלילת זכות התנועה שלהם והכתבת השגרה של מקצבי הזמן שהיה עליהם לציית להם. פירמידת הכוח הושתתה על מהירות, על גישה לאמצעי תעבורה ועל חופש התנועה שנבע מכך.

הכלא העגול היה מודל של מגע ועימות הדדי בין הצדדים משני עבריו של קשר הכוח. האסטרטגיות של הסוהרים באשר לשמירה על חוסר האפשרות לצפות במהלכיהם והכתבת השגרה של אסיריהם התמזגו לאחת. אבל בין שתי המשימות שרר מתח מסוים: המשימה השנייה הטילה מגבלות על הראשונה – היא כבלה את 'מכתיבי השגרה' למקום שבו הוטלו ההגבלות על שגרת הזמן. מכתיבי השגרה לא היו חופשיים באופן אמיתי ומלא לנוע כרצונם: למעשה, האפשרות של 'בעלי אחוזות נפקדים' לא באה בחשבון.

לכלא העגול מגבלות נוספות. זו אסטרטגיה יקרה: כיבוש המרחב והחזקתו, יחד עם הצורך להחזיק את האסירים במעקב, הולידו טווח רחב של משימות מנהליות

יקרות ומכבידות: להקים בניינים ולתחזק אותם, להעסיק פקחים מקצועיים ולשלם את משכורתם, וכן לדאוג לקיומם ולכושר עבודתם של האסירים. נוסף על כך, ניהול פירוש, בין שרוצים בכך ובין שלא, לקיחת אחריות על רווחתו הכללית של המקום גם אם זה נעשה אך ורק למען סיפוק אינטרס עצמי מובן היטב – ואחריות פירושה להיות רתוק למקום. היא מחייבת נוכחות ומעורבות, לפחות בצורה של עימות מתמיד ומשיכת חבל בלתי פוסקת.

הגורם המניע פרשנים כה רבים לדבר על 'קץ' ההיסטוריה', על פוסט-מודרניות, 'מודרניות שנייה' ו'על-מודרניות', או לבטא את האינטואיציה הכללית בדבר שינוי רדיקלי בארגון החיים האנושיים בצוותא ובתנאים החברתיים שבהם מתנהלת כיום פוליטיקת החיים, הוא העובדה שהמאמץ הממושך להאיץ את מהירות התנועה הגיע לגבולו הטבעי. הכוח יכול כיום לנוע במהירות המסר האלקטרוני, וכך יוצא שהזמן הנדרש לתנועת מרכיביו היסודיים הצטמצם להרף עין. מכל בחינה מעשית, כוח הפך באמת לאקסטריטוריאלי. אין הוא כבול עוד, אפילו אינו מואט, על ידי התנגדות המרחב (המצאת הטלפונים הסלולריים יכולה בהחלט לשמש 'מהלומה אחרונה' לתלות במרחב: אפילו הגישה לשקע הטלפון אינה הכרחית עוד כדי לתת את ההוראה ולעקוב אחריה עד ביצועה. אין זה משנה עוד היכן נמצא נותן ההוראה – ההבדל בין קרוב לרחוק, או בין שממה למרחב תרבותי מסודר, התבטל למעשה). עובדה זו נותנת ל'מחזיקי הכוח' הזדמנות חסרת תקדים באמת: אפשר להיפטר מן ההיבטים המסורבלים והמטרידיים של טכניקת הכוח הפנאופטיקונית. נוסף על כל הסממנים האחרים המציינים את תולדות המודרניות, היא גם, אולי מעל לכול, פוסט-פנאופטיקונית. הגורם החשוב בפנאופטיקון היה ההנחה שהממונים 'נמצאים שם' תמיד בקרבת מקום, במגדל הפיקוח. הגורם החשוב ביחסי הכוחות הפוסט-פנאופטיקוניים הוא שהאנשים המפעילים את מנופי הכוח שבהם תלוי גורלם של השותפים הפחות ניידיים ביחסי הגומלין האלה יכולים לחמוק בכל רגע ולא ניתן יהיה להשיגם – הם לא יהיו נגישים כלל ועיקר.

סופו של הפנאופטיקון מבשר את קץ עידן המעורבות ההדדית: בין המפקחים לנתונים לפיקוח, בין הון לעבודה, בין מנהיגים לכפופים להם, בין דרגות הפיקוד בצבאות בשעת מלחמה. טכניקת הכוח העיקרית היא עתה התחמקות, השמטה, העלמה והימנעות, דחייה בפועל של כל מוגבלות טריטוריאליה על תוצאותיה המכבידות, כגון בניית סדר, שימורו ואחריות לתוצאות, יחד עם ההכרח לשאת בעלויות.

טכניקה חדשה זו של כוח באה לידי ביטוי חי ובהיר באסטרטגיות ששימשו את התוקפים במלחמת המפרץ ובמלחמת יוגוסלביה. הרתיעה מפריסת כוחות קרקע במהלך המלחמה הייתה ניכרת מאוד. מעבר להסברים הרשמיים שניתנו לכך, הרתיעה לא הוכתבה רק על ידי תסמונת 'שק הגופות' שזכתה לפרסום נרחב. הרתיעה מכניסה ללוחמת קרקע נבעה לא רק מהשלכותיה השליליות האפשריות על מדיניות הפנים, אלא גם (ואולי בעיקר) מחוסר התועלת הכוללת שבה, ואפילו

השפעתה השלילית על כל הנוגע ליעדי המלחמה. כיבוש שטח, על כל השלכותיו המנהליות והניהוליות, לא נעדר אמנם מרשימת המטרות של פעולות המלחמה, אך נעשה הכול כדי להימנע ממנו, שכן הוא נתפס בסלידה כעוד סוג של 'נזק משני' הנגרם בידי הכוח התוקף עצמו.

מהלומות מצד מטוסי תקיפה חמקניים וטילים 'חכמים' המזהים מטרות ומתבייתים עליהן בעזרת מנגנון הנחיה פנימי – כאלה הניחתות במפתיע, מגיעות משום מקום ונעלמות מיד מן העין – החליפו את מאמץ ההתקדמות של כוחות רגליים וממונעים על הקרקע בניסיון לעקור את האויב מן השטחים שהוא אוהז, שולט ומחופר בהם. התוקפים בהחלט לא רצו עוד להיות 'האחרונים בשדה הקרב', לאחר שהאויב ברח או נעקר. כוח צבאי החמוש בתכנית לחימה 'פגע וברח' בישר וגילם את מה שעמד באמת על כף המאזניים בסוג החדש של מלחמה בעידן המודרניות הנזילה: לא עוד כיבוש שטח חדש, כי אם ניפוץ החומות שעצרו בעד זרימת הכוחות הגלובליים החדשים, הנזילים; הכחדת רצון האויב להכתיב כללים משלו, ועל ידי כך פתיחת המרחב המבוצר, התחום, הסגור והבלתי נגיש עד כה לפעילות של זרועות הכוח האחרות, הלא-צבאיות. אפשר לומר שמלחמה נראית כיום יותר ויותר, בפרפרזה על אמרתו הידועה של קלאוזוויץ' (Clausewitz), כ'קידום סחר חופשי גלובלי באמצעים אחרים'.

ג'ים מקלאפלין (McLaughlin) ציין (ב-*Sociology* מינואר 1999) שהופעת העידן המודרני הייתה, בין השאר, מתקפה עקיבה ושיטתית של דרך החיים המיושבת, הנייחת, על העמים הנוודים וסגנון החיים הנוודי, שלא עלה בקנה אחד עם טרדוניה של המדינה המודרנית הקמה ומתהווה סביב טריטוריות וגבולות. אכן חלרון, בן המאה הארבע עשרה, יכול היה לשיר בשבחה של הנוודות, המביאה עמים ובני אדם 'להיות קרובים לטוב יותר מעמים ישובים, משום שהם [...] רחוקים יותר מכל ההרגלים הרעים שקנו להם אחיזה בלבותיהם של יושבי הקבע'. הפעילות הקדחתנית של הקמת אומות ומדינות לאומיות שהחלה זמן קצר לאחר מכן בכל רחבי אירופה הציבה את ה'אדמה' מעל ל'דם' כשהניחה את היסודות לסדר החוקי החדש וקבעה את זכויותיהם וחובותיהם של אזרחי המדינה. הנוודים, שהקלו ראש בהתמקדותם של המחוקקים בטריטוריאליות והתעלמו במפגיע ממאמציהם הקנאיים לסרטט גבולות, סומנו בין הנבלים הראשיים במלחמת הקודש שניטשה בשם הקדמה והציוויליזציה. ה'כרונו-פוליטיקה' המודרנית הציגה אותם לא רק כבני אדם נחותים ופרימיטיביים, 'בלתי מפותחים' וטעונים רפורמה נאורה ויסודית, אלא גם כנחשלים ו'מפגרים בזמן', סובלים מ'עכבה תרבותית', תקועים בשלבים התחתונים של הסולם האבולוציוני, אטיים באופן בלתי נסלח או מסרבים מטעמים מורבידיים לטפס עליו בהתאם ל'מתכונת ההתפתחות האוניברסלית'.

לאורך כל תקופת השלב המוצק של העידן המודרני נתפסו הרגלי הנוודות בעין ביקורתית ולא אוהדת. אזרחות צעדה יד ביד עם התיישבות של קבע, ואילו היעדר 'כתובת קבועה' ו'חוסר מעמד אזרחי' התפרשו כחריגה מן הקהילה שומרת החוק והמוגנת על פי חוק. בדרך כלל הביא מעמד כזה על בעליו אפליה משפטית,

אם לא רדיפה פעילה. אף שכיום אותו כלל חל על חסרי הבית וחסרי המעמד, הכפופים לטכניקות הישנות של שליטה פנאופטיקונית (שיטות שננטשו ככלי העיקרי לגיבוש המסה המרכזית של האוכלוסייה ולשליטה בה), עידן העליונות הבלתי מותנית של ישיבת הקבע על פני חיי הנוודות, ושליטת הנייחים על הנייחים קרב והולך אל קצו. אנו עדים בימים אלה לנקמת הנוודות בעקרון האחיזה בקרקע והבעלות עליה. בשלב הנזיל של המודרניות, הרוב המיושב נשלט בידי אליטה נוודית ואקסטרטוריאלית. השארת דרכים פנויות לתעבורה נוודית וסילוק נקודות הביקורת הנותרות הפכו למטרת-העל של הפוליטיקה, וגם של מלחמות, שכמו שהצהיר קלאוזוויץ' בשעתו, אינן אלא 'הרחבה של הפוליטיקה באמצעים אחרים'. האליטה הגלובלית של זמננו מעוצבת על פי המתכונת הישנה של 'בעלי אחוזות נפקדים'. היא יכולה לשלוט בלי להכביד על עצמה במטלות הניהול, המנהל, הדאגה לרווחה, או אפילו במשימות כמו 'הבאת אור לנבצעים מדעת', 'תיקון אורחות התנהגות', קידום המוסר, הקניית תרבות ומסעות צלב תרבותיים. מעורבות פעילה בחיי אוכלוסיות נשלטות אינה נחוצה עוד (להפך, יש הימנעות פעילה ממנה כמה שאין בו צורך כי היא יקרה ולא יעילה) – וכך יוצא שהגדול יותר' לא זו בלבד שאינו עוד 'טוב יותר', אלא שהוא גם נטול היגיון רציונלי. דווקא הקטן, הקל והנייד יותר הוא זה המציין כעת שיפור ו'קדמה'. תנועה בלי מטען כבד, במקום אחיזה הדוקה בדברים הנחשבים מושכים בשל אמינותם ומוצקותם – דהיינו, בשל כובד משקלם, ערכם הסגולי וכוח עמידתם – היא כעת הנכס שביסוד הכוח.

היאחזות בקרקע איננה חשובה כל כך אם אפשר להגיע אליה ולנטוש אותה לפי הצורך תוך זמן קצר או באורח מידי. מצד שני, אחיזה חזקה מדי, אחיזה מכבידה שיש עמה מחויבויות כובלות, עלולה להתגלות כמזיקה כשהזדמנויות נוצרות במקום אחר. לרוקפלו היה עניין להקים מפעלים, מסילות ברזל ומתקני קידוח גדולים ומסיביים, ולהחזיק בהם למשך שנים רבות מאוד (לעולמי עולמים, אם מודדים את הזמן לפי משך חיי אדם או משפחה). ביל גייטס, לעומתו, לא חש כל צער כשהוא נפרד מנכסים שאך אתמול התגאה בהם. קשה לעכל את המהירות המסחררת של מחזור ההפצה, המחזור, הבליה, הסילוק וההחלפה שמביאים רווחים בימינו – במקום עמידות ומהימנות של המוצר לאורך זמן, שהיו סממני האיכות בעבר. בהיפוך תפקידים מדהים של מסורת בת אלפי שנים, בעלי ההון של ימינו הם אלה המסתייגים מן האיכות העמידה, מִפְּנִים עורף לאמין ולמתמשך ונוצרים את הזמני והמתחלף, ואילו אלה שבתחתית הפירמידה נאבקים נואשות – כנגד כל הסיכויים – לאלץ את נכסיהם הדלים, בני החלוף, הארעיים, להאריך ימים ולהעניק שירות בר-קיימא ומתמשך. השניים נפגשים כיום בעיקר משני צדי המכירות של חפצים משומשים או של מכוניות יד שנייה ושלישית.

התפרקות המערכת החברתית, התפוררות הסוכנויות היעילות של פעולה קולקטיבית, נתפסו לעתים קרובות בדאגה ובחרדה רבה, והוצגו כ'תוצאת לוואי'